

Tajemnica Jahwisty 2

Autor tekstu: **Piotr Drobner**

W eseju [Tajemnica Jahwisty](#) rozważaliśmy biblijny, jahwistyczny 'opis' początków ludzkości. Analizowaliśmy trzy 'opowieści': o grzechu pierworodnym, o bratobójstwie i o powszechnym zepsuciu moralnym prowadzącym do potopu, niszczącego stary świat.

Badania nasze były czysto rozumowe i logiczne — prowadziliśmy je prawie wyłącznie wewnątrz Starego Testamentu. Na podstawie samej Biblii osiągnęliśmy inny punkt widzenia przekazu Jahwisty. Obecnie spróbujemy odnieść się do opowieści Jahwisty w kontekście historycznym Bliskiego Wschodu. Przeanalizujemy jeszcze raz te wątki, tym razem uwzględniając znane nauce fakty, dotyczące kultury i religii semickiej.

Jednym z głównych przesłań judaizmu jest kategorię odrębność żydowskiego boga, religii i rytuałów od bogów i religii innych ludów. W swojej propagandzie 'jedynej prawdy objawionej', judeo-chrześcijańscy egzegeci i apologeti wszystkich czasów mówili i przez wszystkie czasy mówić będą o oryginalności i niezwykłości Pisma.

'Oryginalność' ta przez wieleset lat nie mogła być kwestionowana — nie było żadnych materiałów porównawczych. Do czasu, gdy wykopaliska archeologiczne Sumeru, Egiptu, Synaju, Babilonii zaczęły dostarczać zdumiewających materiałów, starszych od Biblii o setki i tysiące lat. Materiałów wskazujących na jej wtórność i kompilacyjny charakter. Z drugiej strony, mimo usilnych starań 'prawowiernych' badaczy, nie znajduje się żadnych śladów rzekomej 'świećności' politycznej i materialnej historii Izraela. Szczegółowe zaś badania nieżydowskich tekstów starożytnych oraz zachowane dokumenty historyczne odkrywają zgoła inną prawdę: **o rodzimym, kananejskim pochodzeniu judaizmu.**

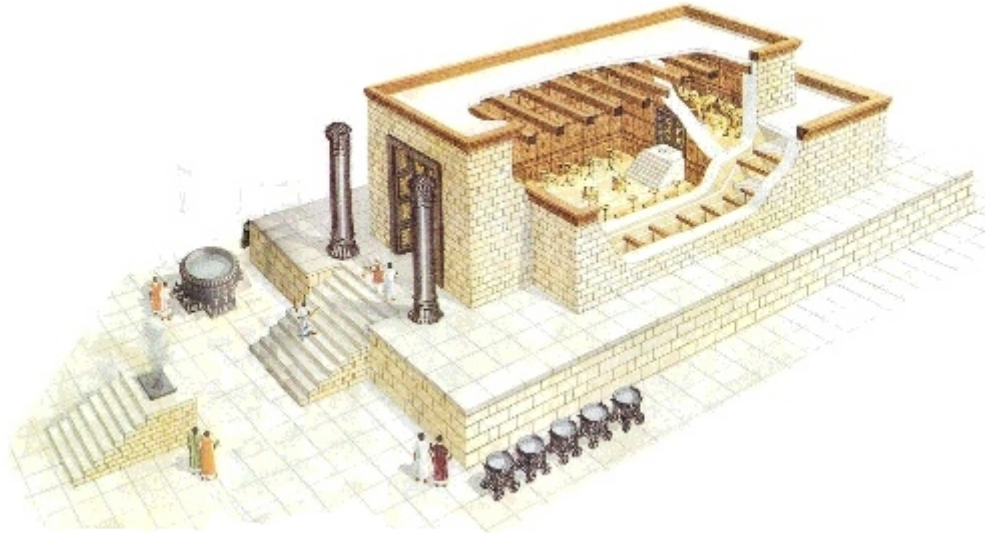
Obrządek

Analiza najważniejszych świąt judaizmu prowadzi do wniosku, że pochodzą one w prostej linii od kananejskich świąt o charakterze wybitnie rolniczym, są ich kontynuacją. Rytuały są lub były niemal identyczne. Zmieniono jedynie umotywowanie, interpretację tych świąt i związane je z własnym bogiem.

Kananejskie kwietniowe święto żniw Pesach było i stało się najważniejszym świętem izraelskim. Ogólnosemickie święto Nowego Roku (jesienne zrównanie dnia z nocą), było obchodzone również przez Izraelitów. Później rozdzielono je na trzy odrębne żydowskie święta: Nowy Rok, Dzień Pojednania i Święto Szałasów. Izraelskiemu Dniu Pojednania odpowiada rytuałem i znaczeniem udokumentowane w Ugarit kananejskie święto o nieznanym nam nazwie. Uroczyste, siedmiodniowe kananejskie Święto Nowiu (początek miesiąca) Izraelici później obchodzili identycznie, ale skromniej i krócej.

Semicki obrządek 'przymierza', polegającego na przejściu między połowami rozciętego zwierzęcia ofiarnego znali i stosowali również Izraelici. Także wszystkie rodzaje ofiar żydowskich i sposób ich składania były znane w Kanaanie na długie wieki przed 'Mojżeszem': woły, byki, jałówki, owce, gołębie, zboże, mąka, chleb, oliwa, wino, woda i inne pokarmy i napoje. Kananejczycy już dużo wcześniej praktykowali ofiary całopalne i ofiary pojednania kończone ucztą z części ofiar.

Struktura kleru żydowskiego odpowiada dokładnie normom kananejskim, znanym z Ugarit: kapłani, śpiewacy, poświęceni mężowie i poświęcone niewiasty. Władzę nad nimi miał 'zwierzchnik kapłanów' — arcykapłan. Żydzi później usunęli jedynie 'poświęcone niewiasty' — jak eufemistycznie nazywano świątynne prostytutki. Także instytucja 'wieszczącego proroka' znana była w Kanaanie przed 'Mojżeszem'. Również kult zmarłych i idea zmartwychwstania występuje w wierzeniach kananejskich. Świątynię jerozolimską budowali Fenicjanie według rodzimych, kananejskich wzorów architektury sakralnej. Poświęcenie świątyni odbyło się nieprzypadkowo w święto Nowego Roku — to był kultowy dzień poświęcenia mitologicznego pałacu Baala.

Szczególny charakter liczby 7 jest wczesną tradycją ogólnosemicką, związaną z księżycową rachubą czasu. Wiele świąt kananejskich trwało 7 dni, co odzwierciedlało 7 dniowe uroczystości poświęcenia nowozbudowanego pałacu boga Baala.. Znana jest instytucja ugorowania ziemi rolnej co 7 lat oraz tradycja uwalniania od długów i zobowiązań co 50 lat, a więc po każdym okresie 7×7 lat.

Bóg

Żydowski bóg Jahwe ma nieprzypadkowo cechy swojego najgroźniejszego rywala — kananejskiego boga burzy, deszczu i płodności Baala Haddada. O obydwu z nich mówiono: „jadący na chmurach, obłokach” (Ps 104,3; Iz 19,1), „dawca deszczu” (Pwt 11,14; Zch10,1). Obaj walczyli i pokonali węża morskiego: Baal Lotana a Jahwe Lewiatana. Każdy z nich jest pierwszy w „zgromadzeniu bogów” (Ps 82,2) i królestwo każdego trwać będzie wiecznie (Ps 10,16; 29,10). Obaj byli też „synami Ela” — najwyższego boga panteonu kananejskiego (Pwt 32,8-9).

Jahwe zajął w końcu miejsce samego boga Ela i przejął także jego atrybuty jako stwórcy świata i wiecznego, mądrego, wszechwiedzącego, sprawiedliwego boga. Tak jak El i Baal również Jahwe miał swoją żonę (towarzyszkę). Była nią już to Anat, siostra i żona Baala, już to Aszera, żona Ela.

Tekst z Kuntillet el-Agrud z IX w. p.n.e. głosi: „Błogosławiony przez Jahwe z Samarii i jego Aszerę” Wykopaliska z Elefantyny z IV w. p.n.e. ukazały świątynię, w której czczono parę Jahwe i Anat.

Pisma kultowe

Dokładne studia nad kananejskimi tekstami religijnymi z Ugarit wykazały zaskakujące związki i paralele z tekstem późniejszego Starego Testamentu. Przykłady poniżej dowodzą podobieństwa zarówno treści, jak i formy.

Ugarit

*Oto twój nieprzyjaciel, Baalu
Oto twój nieprzyjaciel, ty go ugodzisz.
Oto twój przeciwnik, ty go roztrzaskasz.*

Biblia

*Bo oto twoi nieprzyjaciele, o Jahwe
Bo oto twoi nieprzyjaciele zginą,
A wszyscy złoczyńcy zostaną rozproszeni*

*Ty odzyskasz królestwo wieczne,
Twoje wieczne panowanie.*

*Gdy ty ugodzisz Lotana, węża zwinnego
Gdy wykończysz węża wijącego się
Mocarza siedmiogłowego*

(Ps 92, 10)

*Twoje królestwo to królestwo wieczne,
A twe panowanie trwa przez wszystkie
pokolenia.*

(Ps 145,13)

*Owego dnia Jahwe ukarze
Twardym, wielkim i mocnym mieczem
Lewiatana, węża zwinnego
Lewiatana, węża krętego*

(Iz 27,1)

Ewidentne zapożyczenie jest oczywiste, ale przypomnijmy jeszcze raz wyraźnie: **teksty z Ugarit są dużo starsze od Starego Testamentu.**

Badacze twierdzą na przykład, że Psalm 29 jest w całości przejęty z religii Baala i przystosowany do kultu Jahwe przez zamianę imion bogów i pominięcie części jednego wersu. Do dziś tkwi tam fenickie słowo 'Sirion' — odpowiednik hebrajskiej nazwy 'Hermon'. Wiele zapożyczeń z baalizmu znajduje się także w innych psalmach.

Zdecydowanie bardziej znamienymi dowodami na

bezpośredniość żydowskich zapożyczeń z rdzennej religii kananejskiej są jednak przykłady przejęcia w oryginalnej postaci tekstów, zawierających słowa, o różnych znaczeniach w językach ugaryckim i hebrajskim. Na przykład: (Pwt 33,29) *Wrogowie słabną przed tobą, ty zaś wyniosłość ich depczesz.* Występujące tu słowo 'bamotemo' przez skojarzenie z hebrajskim 'bama(h)' tłumaczy się 'wyniosłość, wzgórze'. Tymczasem w ugaryckim oznacza ono 'plecy, grzbiet', co zdecydowanie nadaje tekstowi lepszy sens: *Wrogowie słabną przed tobą, ty zaś depczesz ich plecy* albo jeszcze lepiej *Wrogowie słabną przed tobą, ty zaś kładziesz stopę na ich grzbietach.* Dalej: (Ps 110,7) *będzie pił w drodze ze strumienia, dlatego podniesie głowę* albo (Przysłów 8,22) *Jahwe stworzył mnie na początku swej drogi.* Hebrajskie słowo 'droga' to 'derek', które w ugaryckim ma znaczenie 'potęga, panowanie'. Właściwe tłumaczenia to: *ze strumienia napije się potęgi, dlatego podniesie głowę* oraz *Jahwe stworzył mnie na początku swego panowania.* Także w Księdze Amosa dziwny okrzyk: *Niech żyje droga Beerszewy* brzmi logiczniej jako *Niech żyje potęga Beerszewy.*

Żydzi, przejmując teksty kananejskie czasem zniekształcali oryginały z powodów teologicznych. Na przykład (Ps 68,23) *Jahwe powiedział: sprowadzę z powrotem z Baszanu, sprowadzę z powrotem z morskich głębin.* Tymczasem ugarycki odpowiednik ma zamiast słowa Baszan — 'bsn' słowo 'btn' (fonetycznie identyczne z hebrajskim), które znaczy 'wąż'. Werset ten znaczył *Jahwe powiedział: sprowadzę węża, sprowadzę morze z głębin.* Ale od pewnego czasu nie chciano już kojarzyć Jahwe z jakimkolwiek wężem. Inny przykład: (II Sam 21) *O, góry Gilboa, niech rosy i deszczu nie będzie nad wami i pół ofiarnych.* A w tekstach ugaryckich znaleziono tekst: *ani rosy, ani ulewnego deszczu, ani wezbrania głębin* Dwa ostatnie wyrazy w tekście biblijnym 'sede terumot' pochodzą więc od pierwotnych 'sr tehomot'. Kopista żydowski zmienił sens wiersza, gdyż nie chciał umieścić w swoim tekście słowa 'tehomot' — imienia mitycznego potwora morskiego Tiamat.

Jeśli tylko przypomnimy o zapożyczeniach 'świętych tekstów' z Babilonii (i Sumeru) oraz z Egiptu, w kwestii 'oryginalności' Biblii wnioski nasuwają się same.

Tajemnica Jahwisty

Jednak przysłowiowym „gwoździem do trumny” dla tezy o oryginalności judaizmu jest przekaz Sanchoniatona z XIII w. p.n.e. o religii fenickiej, zachowany skróto w *Praeparatio Evangelica* biskupa Euzebiusza z Cezarei (ok. 264 – 340 n.e.). Jest to źródło bardzo rzadko wymieniane w literaturze a jeszcze rzadziej cytowane. Nie mogąc znaleźć polskiej wersji tego tekstu, własny przekład z angielskiego przedstawiłem w artykule [Pra-Genezis: Sanchoniatona Religia Fenicji](#). **Zdumiewająca zgodność najistotniejszych wątków Księgi Rodzaju z pobocznymi wątkami mitologii fenickiej nie może być przypadkowa.** Nieprzypadkowo też źródło to jest tak trudno dostępne.

Oprócz zaznaczonych wyraźnie w moim przekładzie sytuacji, dla których tekst biblijny jest uderzająco trafnym opisem, można znaleźć dużo

więcej wątków, których mutacje legły u podstaw Księgi Rodzaju i całej religii żydowskiej. Przyjrzyjmy się im uważnie.

Bóg

W mitologii fenickiej czynnikiem sprawczym świata jest wiatr: *A Wiatr zapalał gwałtownym pożądaniem do obłoku i współżył z nim. [...] Takie są początki powstania wszystkich rzeczy, ale Wiatr nie znał swojego początku.*

Wiatr także dał początek ludzkości: *A wiatr Kolpias i jego żona Baau (to jest 'Mrok') zrodzili parę śmiertelnych ludzi, mężczyznę i niewiastę zwanych Aeon i Pierworodny.*

Źródło podaje jedynie greckie imię wiatru: Kolpias (z greckiego 'kolpoo' — 'dać, nadymać'). Nie znamy, niestety, imienia oryginalnego, fenickiego — a więc semickiego.

Etymologia imienia żydowskiego boga Jahwe nie jest ustalona. Jedną z poważnie rozważanych możliwości jest protosemicki czasownik 'hawa', 'hawah' — 'wiać'. W Biblii jest wiele odniesień i skojarzeń Jahwe z wiatrem. Ale najdziwniejsza jest wzmianka w Księdze Rodzaju 3.8: nieoczekiwana, niezrozumiała, całkowicie zbędna, rozrywająca narrację, nieistotna dla wątku, niczym nie uzasadniona: **"Gdy zaś mężczyzna i jego żona usłyszeli kroki Pana Boga przechadzającego się po ogrodzie, w porze kiedy był powiew wiatru, skryli się przed Panem Bogiem wśród drzew ogrodu."**

Mitologia fenicka jest w tej sytuacji poważnym argumentem za wspomnianym źródłosłowem.

Jeszcze innym spostrzeżeniem jest fakt, że wiatr, w odróżnieniu od fenickich bogów, istnieje przed powstaniem świata i że nieznaną jest jego początek, które to własności stały się atrybutami Jahwe.

Grzech pierworodny

Według Fenicjan: *A wiatr Kolpias i jego żona Baau (to jest 'Mrok') zrodzili parę śmiertelnych ludzi, **mężczyznę i niewiastę** zwanych Aeon i Pierworodny. A Aeon pierwsza spostrzegła, że **drzewa mają owoce dobre do jedzenia**. Ich dzieci, Genus i Gena, mieszkali w Fenicji. A gdy nadeszła wielka susza oni pierwsi wzniesli ręce do nieba w kierunku słońca, które uznali za Pana Niebios i tak właśnie je nazywali w swoim języku: Beelsamen (i to jest grecki Zeus). [...]*

*Taautus pierwszy rozpoznał boską naturę węża. Czczył go, a za nim Fenicjanie, i uważał, że, **wąż był bardziej** przepełniony duchem i ogniem **niż wszystkie zwierzęta lądowe**. [...] Najdłużej też żyje [...] I dlatego wąż jest czczony w wielu świątyniach i obrzędach.*

W artykule [Tajemnica Jahwisty](#) z biblijnego opisu grzechu pierwotnego drogą znużonych, trudnych i ciężkich analiz wydobyliśmy jego prawdziwe znaczenie: 'grzech' ten to bałwochwalstwo, to ubóstwienie i czczenie bogini płodności Asztarte (Aszery).

W tych zaś fragmentach mitologii fenickiej owo bałwochwalstwo jest podane *explicite*, tyle tylko, że dotyczy kultu Słońca. Już dla Fenicjan kult Słońca był niestosowny, nie wiemy jednak, czy traktowano go jak grzech, czy tylko jako niewiedzę: *Tak wierzyli z powodu swej próżności i głupoty.*

Tkwi tu wyraźna inspiracja dla Jahwisty i zawarte są **wszystkie elementy** jego opisu. Jahwista dokonuje tylko kilku rekombinacji:

- usuwa całą mitologiczną przeszłość;
- przypisuje wężowi zdradzieckie nakłonienie ludzi do grzechu chcąc w świadomości ludzi zdezonizować go, pozbawić boskich atrybutów i czci;
- przenosi 'grzech' drugiej w kolejności pary ludzi, na ich rodziców, pierwszą ludzką parę, by spotęgować jego powszechność i ciężar;
- zmienia archaiczny już w jego czasach kult Słońca na nienawistny mu kult bogini płodności Asztarte wykorzystując jej symbolikę zielonych drzew i owoców, nieistotnych i zupełnie niewinnych dla Fenicjan.

Bratobójstwo

Myliłby się ten, kto by przypuszczał, że Jahwista skłonny byłby darować przewiny jakimkolwiek grzesznikom. Właściwym grzesznikom — pierwszym potomkom pierwszych ludzi - nie zapomni ich grzechu. Dobrze dla nich odpowiedni grzech — mitologiczne bratobójstwo fenickie: *Kronos przestał ufać swemu bratu Atlasowi. [...] wtrącił go do jaskini i pogrzebał go żywcem zasypując kamieniami.* Ten wątek mitologii wielokrotnie urzeczywistniał się w ludzkich społecznościach, w szczególności w skandalu bratobójstwa w rodzinie królewskiej Dawida.

Biblijna „pascza ziemi” byłaby zatem dalekim echem tej jaskini: *Rzekł Bóg: Cóżżeś uczynił? Krew brata twego głośno woła ku mnie z ziemi [...] która rozwarła swą paszczę, aby wchłonać krew brata twego, przelaną przez ciebie* (Księga Rodzaju 4.10-11).

Powszechne zepsucie

U Fenicjan: *I z nich w owych czasach byli na ziemi giganci o niezwykłym wzroście i ogromnej posturze, owi mocarze, mający sławę w owych dawnych czasach. [...] Tak ich nazwano od ich matek, kobiet tak bezwstydných, że wszyscy brali je sobie jak żony, jak im się tylko podobały.*

Biblijny wątek o Synach Boga, ich kontaktach z kobietami, o gigantach i mocarzach jest trudny do wyjaśnienia wyłącznie na gruncie Starego Testamentu. Stwarza wielkie problemy egzegetom i zmusza ich do karkołomnych ewolucji myślowych. Natomiast jako element mitologii fenickiej jest absolutnie niekłopotliwy i czytelny: świat zamieszkiwały dwa różne 'gatunki' potomków bogów: następni bogowie, jak i śmiertelni ludzie. Mając wspólne pochodzenie te 'gatunki' niewiele się różniły („obraz i podobieństwo bogów”). Naturalne jest, że musiało dochodzić i między 'gatunkami' do intymnych kontaktów.

Fenicjanom nie przeszkadzało to wcale. Jahwistę zaś gorszyło, toteż uczynił z tego pretekst dla gniewu bożego i kary. Potop u Fenicjan był u początków świata: *[...] wybuch zaś rozgrzał morze i ziemię, i były wielkie chmury i wichry i wielkie deszcze; były też **potopy wód sponad nieba**. Pod wpływem słońca mieszały się one ze sobą, zderzały się wśród gromów i błyskawic.* Jahwista, wzorem Sumerów i Babilończyków, uczynił zeń straszliwy koniec starego świata.

Patriarcha

Dużo więcej zabiegów wymagało od Jahwisty przystosowanie losów Ojca Narodu: Abrahama, do swej wizji. Źródło fenickie podaje w kontekście starych zwyczajów czyny Kronosa (Ila — Ela): *Było wtedy zwyczajem w obliczu niebezpieczeństw czy zagrożeń, że władcy miast czy krajów, dla zapobieżenia nieszczęściom, ofiarowali gniewnym bogom w okupie życie swoich najukochańszych dzieci w mistycznym rytuale. Kronos [...] miał z nimfą*

Anobret jedynego syna, którego nazwali **Jehuda**, co po fenicku znaczy Jedyny. I gdy nad krajem zawisło niebezpieczeństwo wojny, Kronos przystroił ołtarz, ubrał swego syna w szaty królewskie i złożył z niego ofiarę.

W innym miejscu: Kronos [...] Chcąc uniknąć swojej choroby czy śmierci złożył Uranowi w ofierze całopalnej swego jedynego syna. Następnie obrzezał się i zmusił **wszystkich w jego domu — wszystkich swych domowników płci męskiej — by obrzezali ciało ich napletka**.

Ponadto: Kronosowi urodziło się z Astarte siedem córek, [...] i tak samo urodziło się z Rei siedmiu synów, [...] i z Diony też miał córki [...].

Jahwista przypisuje Abrahamowi wątki związane z Kronosem (Ilem — Elem): trzy kobiety i fakt wprowadzenia świętego obyczaju obrzezania. Także z Abrahamem związany jest nierozzerwalnie wątek ofiarowania jedynego syna. W biblijnej wersji jednak, przeciwnie niż w pierwowzorze, główną zasługą Abrahama będzie **nieofiarowanie** syna i zastosowanie ofiary zastępczej. Jahwista musiał zmienić zakończenie tego wątku z powodów teologicznych: obyczaje religijne za czasów Jahwisty były już inne

Zakończenie

Do skonstruowania swej przejmującej i przygnębiającej 'opowieści' religijnej Jahwista wykorzystał więc mało istotne motywy kananejskie, które (oprócz węża) nie miały wcześniej żadnego znaczenia religijnego — drzewa i owoce, spożywanie tych owoców, bratobójstwo między bogami i kontakty seksualne bogów i ludzi — mit, tłumaczący nazwy gór.

Rozważania powyższe prowadzą do dwu konkluzji:

1. opis Jahwisty nie mówi o początkach ludzkości, piętnuje jedynie współczesne Jahwiście postawy religijne, którym się przeciwstawiał. Dla spotęgowania jednak grozy tych grzechów, Jahwista umieścił je u początków człowieka, by obciążyć nimi cały ród ludzki;

2. religia izraelska jest mocno zakorzeniona w ogólnosemickim podłożu religijnym i kulturowym. W bogu Jahwe nie ma nic, czego nie byłoby w innych bogach semickich, w szczególności kananejskich. Rytuał, obrządek i struktura kultu Jahwę wyrastają równolegle z kultami innych bogów i w wielu aspektach są z nimi identyczne. Święte teksty mogły być nawet wspólne wielu kultom, wystarczyło zmieniać tylko imiona bogów. Odrębność i monoteizm judaizmu to efekt czasów późniejszych.

Właśnie te dwie konkluzje to Tajemnica Jahwisty....

*

Bibliografia:

1. Cinal S. *Ba'al. z Ugarit a inni bogowie burzy starożytnej Syrii i Palestyny*, Wydawnictwo UJ, 1997 r.
2. Cotterell A, red. *Cywilizacje starożytne*, Wydawnictwo Łódzkie, 1990 r.
3. [Internetowa Biblia](#).
4. Tyloch W. *Odkrycia w Ugarit a Stary Testament*, PWN, Warszawa, 1980 r.

Zobacz także te strony:

[Przemilczana historia Jehowy](#)

Piotr Drobner

Inżynier elektryk o zainteresowaniach humanistycznych; Poznań.

[Pokaż inne teksty autora](#)

(Publikacja: 05-01-2005 Ostatnia zmiana: 09-08-2006)

[Oryginał.](http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,3859) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,3859>)

Contents Copyright © 2000-2008 by Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2008 Michał Przech

Autorem tej witryny jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.

Właścicielem witryny są Mariusz Agnosiewicz oraz Autor.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych do tej witryny i jakiegokolwiek ich części.

Wszystkie strony tego serwisu, wliczając w to strukturę podkatalogów, skrypty JavaScript oraz inne programy komputerowe, zostały wytworzone i są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tej witryny oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tej witryny i nie korzystać z jej zasobów.

Informacje zawarte na tej witrynie przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów serwisu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na witrynie. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki zawiera.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych serwisu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl